सहरी गरिबीले स्थानीय जनताको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव :देउमाई नगरपालिका एक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग, स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) चौथो सेमेष्टरको आंशिक आवश्यकता परिपर्तिका लागि प्रस्तुत

शोध पत्र

शोधकर्ता
टेकप्राद आचार्य

स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) चौथोसैमेष्टर
शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग
अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं

सिफारिस-पत्र (Recommendation Letter)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग अर्न्तगत अर्थशास्त्र शिक्षा विषयमा स्नातकोत्तर तह चौंथो सेमेस्टरको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि **"सहरी गरिबीले स्थानीय जनताको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव"** (**देउमाई नगरपालिका इलाम**) शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशन, सुझाव एवम् सल्लाहमा टेकप्रसाद आचार्यले तयार पार्नुभएको हो । उक्त शोधपत्र स्वीकृतको लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

प्रा.डा. ध्रुवराज शिवाकोटी

शोध निर्देशक

अर्थशास्त्र शिक्षा केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि. कीर्तिपुर, काठमाडौं

मिति : ....

स्वीकृति-पत्र (Approval Letter)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग अन्र्तगत अर्थशास्त्र शिक्षा विषयमा स्नातकोत्तर तह चौँथो सेमेस्टरको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि **“सहरी गरिबीले स्थानीय जनताको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव” (देउमाई नगरपालिका इलाम)** शीर्षकको शोधपत्र अर्थशास्त्र शिक्षा स्नातकोत्तर उपाधिका लागि स्वीकृत

गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१) विभागीय प्रमुख / DRC सदस्य ....

उप-प्रा. मीनराज पौडेल

२) बाह्य सुपरिवेक्षक ....

प्रा.डा. जिवनाथ धिताल

३) शोध निर्देशक ....

प्रा.डा. ध्रुवराज शिवाकोटी

मिति : ....

कृतज्ञताज्ञापन (Acknowledgement)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र केन्द्रिय विभाग, अर्थशास्त्र विभाग, स्नातकोत्तर तह चौथो सेमेष्टरको आशिंक आवश्यकता परिपूर्ति गर्नका लागि **"सहरी गरिबीले स्थानीय जनताको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव :देउमाई नगरपालिका एक अध्ययन"** शीर्षक प्रभएको शोधपत्र प्रस्तुत गरेको छु । यस शोधपत्र प्रस्तावना स्वीकृत गरि शोधपत्र लेख्ने सुअवसर प्रदान गर्नुहुने अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका प्रा.डा. ध्रुवराज शिवाकोटी प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्न चाहान्छु । यस शोधपत्रले यो क्षेत्रसँग सम्बन्धीत विषयमा जानकारी लिन इच्छुक व्यक्ति, अनुसन्धानकर्ता नीति निर्माताहरुलाई सहयोग पुग्ने छ भन्ने मैले आशा लिएको छु ।

प्रस्तुत शोधकर्तालाई सार्थक र उपलब्धीमुलक बनाउन शोधपत्र प्रस्तावना देखि शोधपत्रको अन्त्य सम्म निरन्तर रुपमा सरल, सहज ढँगबाट अमूल्य सल्लाह, सुझाव, प्रेरणा, हौसला र निर्देशन दिई सदभावपूर्ण सहयोग गर्नुहुने शोधनिर्देशक अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका प्रा.डा. ध्रुवराज शिवाकोटी प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु, साथै यस शोधपत्रलाई अगाडी बढाउन सहयोग गर्नुहुने यस विभागका विभागिय प्रमुख गुरु उप-प्राध्यापक मीनराज पौडेल, प्रा. सूर्यबहादुर थापा, उप-प्रा. पदमा कोइराला र आ.शि. जगदिशमूर्ति कोइराला लगायत अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका सम्पूर्ण गुरुहरु प्रति आभार व्यक्त गर्न चाहान्छु ।

अनुसन्धानका लागि गरिएको स्थलगत अध्ययनका क्रममा मलाई आवश्यक सुचना तथा तथ्याँकहरु उपलब्ध गराउने सम्पूर्ण घरमुलीलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहान्छु साथै यस शोधपत्र लेखनमा मलाई सहयोग र हौसला प्रदान गर्ने आदरणीय दाई चिरञ्जीवी खत्री, साथीहरु नवराज जोशी, गंगाराम न्यौपाने र सम्झना भुषाललाई पनि हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहान्छु ।

शोधकर्ता

टेकप्रसाद आचार्य

सारसंक्षेप (Abstract)

यो शोधपत्र सहरी गरिबीले स्थानिय जनताको आर्थिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको अध्ययन गर्न नेपालको पूर्वि क्षेत्र इलाम जिल्लाको देउमाई नगरपालिकाको वडा नं. ३ लाई नमुना छनौटको रुपमा लिई स्थलगत अध्ययन गरिएको छ । यसकोविशिष्ठ उद्देश्य सहरी गरिबीको अवस्था पत्ता लगाउनु, गरिब परिवारको आर्थिक तथा शैक्षिक विवरणहरु विश्लेष्ण गर्नु र गरिबी निवारणको लागि सुझावहरु पेश गर्नु राखिएको छ ।

शोधपत्रको उद्देश्य पूरा गर्न परिमाणत्मक र गुणात्मक दुवै ढाँचाको प्रयोग गरि धेरै मात्रामा प्राथमिक र केहि मात्रामा द्धितिय श्रोतको माध्यमबाट तथ्याँक संकलन गरि प्राप्त तथ्याँकलाई आवश्यकता अनुसार तालिका, स्तम्भ चित्र तथा वृतचित्रको माध्यमबाट व्याख्या र विश्लेष्ण गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्र इलाम जिल्ला देउमाई नगरपालिका वडा नं. ३ को ९२३ मध्ये २०२ घरपरिवारलाई सामान्य सम्भावना युक्त विधी अर्न्तगत चिट्ठा प्रणली द्धारा छनौट गरिएको छ । विभिन्न प्रश्नावली तयार गरेर नमुना छनौटमा परेका घरपरिवारको घरमुली सँगको प्रत्यक्ष अन्तवार्ताबाट यो शोधपत्र तयार पारिएको छ भने द्धितिय तथ्याँकको रुपमा नगरपालिका, जि.वि,श., केन्द्रिय तथ्याँक विभाग, विभिन्न लेखरचना, पत्रपत्रिका र अन्य अप्रकाशित शोधपत्रलाई आधार मानिएको छ ।

अध्ययनको क्रममा यस क्षेत्रमा सबैभन्दा धेरै कृषि तथा पशुपालनमा ३४.६५ प्रतिशत संलग्न भएको पाइयो भने सबैभन्दा कम ८.९१ प्रतिशत वैदेशिक रोजगारीमा संलग्न भएको पाइयो । यस क्षेत्रमा साक्षर व्यक्तिहरु ८३.४२ प्रतिशत र निरक्षर व्यक्तिहरु १६.५८ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

यस क्षेत्रबाट सबैभन्दा धेरै अदुवा निर्यात हुने गरेको पाइयो भने अलैची, चिया, दुध र दुधजन्य वस्तुहरु पनि निर्यात हुने गरेको पाइयो । यस्तै खाद्यान्न उपभोगका वस्तुहरु बढि मात्रामा आयात हुने गरेको पाइयो भने तेलहन, दलहन र फलफुल पनि आयात भएको पाइयो ।

अध्ययन क्षेत्रमा वार्षिक ५० हजार भन्दा कम आय हुने घरपरिवार पनि भेटियो भने २ लाख भन्दा बढि आय प्राप्त हुने घरपरिवार पनि पाइयो । आफ्नो उत्पादनले ३ महिना सम्म मात्र खान पुग्ने र बचत गर्ने घरपरिवार पनि भेटियो भने जति आय बढ्छ आफ्ना बालबालिकालाई संस्थागत विद्यालय तर्फ अध्ययन गराउने गरेको पाइयो ।

न्युन आय हुनु, जिवन निर्वाह खेति प्रणाली,व्यावसायिकरण र औधोगिकरणको अभाव, रोजगारीको अभाव, पूँजीको अभाव, आयको ठुलो भाग खाद्यान्न उपभोगमा खर्च हुनु आदि यस क्षेत्रमा गरिबीको कारणहरु रहेको पाइयो ।

विषय सूची(CONTENTS)

सिफारिस पत्र (Recommendation Letter) **i**

स्वीकृति पत्र (Approval Letter) **ii**

कृतज्ञता ज्ञापन (Acknowledgement) **iii**

सारसंक्षेप (Abstract) **iv**

विषयसुची (Content) **vi**

तालिका सुची (List of Table) **xii**

चित्र सुची (List of Diagram) **xiv**

संक्षिप्त शब्दावली (Abbreviation) **xv**

अध्याय एक(CHAPTER ONE)

१. परिचय(INTRODUCTION) **१**

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमी (Background of the Study) १

१.२ समस्याको कथन (Statement of the Problem) ४

१.३ अध्ययनको उद्देश्य (Objectives of the Study) ५

१.४ अध्ययनको महत्व (Importance of the Study) ६

१.५ अनुसन्धानप्रश्न (Research Question) ६

१.६ अध्ययनको सीमाहरु (Limitation of the Study) ७

१.७ मुख्य शब्दावलीको प्रयोग (Definition of Key Terms) ७

१.८ अध्ययनको संगठन (Organization of the Study) ८

अध्यायदुई(CHAPTER TWO)

२. सम्बन्धित पूर्व साहित्यको पूनरावलोकन (REVIEW OF RELATED LITERATURE) ९

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन (Review of the Theoritical Litreature) ९

२.२ अनुसन्धनात्मक साहित्यको पुनरावलोकन (Review of the Research Related Litreature) १३

२.३ अध्ययनको लागि पूर्वसाहित्यको उपदयेता (Implication of the Review for this Study) १७

२.४ अनुसन्धानअन्तर (Research Gap) १८

२.५ अवधारणात्मक ढाँचा (Conceptual Framework) १९

२.६कार्यात्मक संरचना (Functional Framework) २०

अध्यायतीन(CHAPTER THREE)

३. अनुसन्धान विधी तथा ढाँचा (Research of Methodology and Design) २१

३.१ अनुसन्धान ढाँचा (Research Design) २१

३.२ तथ्यांकको स्रोत (Source of Data) २१

३.२.१ प्राथमिक स्रोत (Primary Source) २१

३.२.२ द्वितीय स्रोत (Secondary Source) २२

३.३ जनसंख्या, नमुनाआकार र नमूना छनौट रणनीति (Population, Sample Size and Sampling Strategy) २२

३.३.१ जनसंख्या (Population) २२

३.३.२ नमुना छनौट (Sampling Selection) २२

३.३.३नमुना छनौट रणनीति (Sampling Strategy) २२

३.४ तथ्याँक संकलनका तरिकाहरु (Method of Collecting Statistics) २३

३.४.१ प्रश्नावली (Questionnaire) २३
३.४.२ अवलोकन सूची (Observation List) २३
३.४.३ छलफल निर्देशिका (Discussion List) २३
३.५ तथ्यांक संकलनका प्रविधीहरु (Techiniques of Data Collection) २४
३.५.१ अन्तरवार्ता (Interview) २४
३.५.२ प्रत्यक्ष अवलोकन (Direct Observation) २४
३.५.३लक्षित समुह छलफल (Focus Group Disccusion) २४
३.६ तथ्याँक विश्लेष्ण (Data Analysis) २४

अध्याय चार(CHAPTER FOUR)

४.१.अध्ययन क्षेत्रको परिचय (Introduction to Related Area) २६
४.१.१. इलाम जिल्लाको चिनारी (Introduction toIlam District) २६
४.१.२ देउमाई नगरपालिकाको परिचय (Introduction toDeumai Municipality) २८
४.१.३ भौगोलिकअवस्थिती क्षेत्रफल र सिमाना (Geographical Location, Area and Boarder) २८
४.१.४ जलवायु (Climates) २८
४.१.५ वनजङगल (Forest) २९
४.१.६ नदिनाला (Rivers) २९
४.१.७ कुल जनसंख्या (Total Population) २९
४.१.८ जानसांख्यिकीय अवस्था (Demographic Status) ३०
४.१.९ जातिय विवरण (Ethnic Decription) ३१
४.१.१० शैक्षिक संस्थाहरुको अवस्था (Situation of Educational Institution) ३२
४.१.११ शैक्षिक अवस्था सम्बन्धी विवरण (Description of Educational Status) ३३
४.१.१२ पेशा सम्बन्धी विवरण (Decription of Occupation) ३४

४.१.१३ जनसंख्याको उमेरगत विवरण (Description of Agewise Population) ३५
४.२.नमुना छनौट क्षेत्रको जनसांख्यिकीय विवरण (Demographic Decription of Sampling Area) ३६
४.२.१ लिङ्गका आधारमा जनसांख्यिकीय विवरण (Genderwise Demographic Description) ३६
४.२.२ जातिगत आधारमा जनसांख्यिकीय विवरण (Castwise Demographic Description) ३७
४.२.३ उमेरगत आधारमा जनसांख्यिकीय विवरण (Agewise Demographic Description) ३८
४.३ नमुना घरपरिवारको आर्थिक अवस्था (Economic Situation of Sampling Area) ३८
४.३.२ घरपरिवारको सदस्यहरुको पेशा (Occupational of the Family Members) ३९
४.३.३ भौतिक सम्पती (Physical Assets) ४०
१. भू-स्वामित्व(Land Ownership) ४१
२. आवास सुविधाको अवस्था(Situation of Dweling Facility) ४१
३. अन्य सुविधाहरु (Other Facilities) ४२
४.३.४ परिवारको वार्षिक आम्दानी (Annual Income of the Family) ४३
१. श्रोतगत आम्दानी (Sourcewise Income) ४३
२. तहगत आम्दानी (Levelwise Income) ४४
४.३.५ परिवारको वार्षिक खर्च (Annual Expenditure of the family) ४५
१. श्रोतगत खर्च (Sourcewise Expenditure) ४५
२. तहगत खर्च (LevelwiseExpenditure) ४६
४.३.६ परिवारको वार्षिक बचत/घाटा (Annual Saving/Defict of the Family) ४७
४.३.७ ऋणका श्रोतहरु (Sources of Loan) ४८
४.३.८ ऋण भुक्तानीप्रक्रिया (Process of Loan Payment) ४९
४.४ आयात/निर्यात विवरण (Description of Import/Export) ४९
४.४.१ निर्यात सम्बन्धी विवरण (Description of Export) ५०
४.४.२ आयातविवरण (Description of Import) ५१

४.५ खाद्यान्न उत्पादन र उपभोगको अवस्था (Situation of Cereal Producation and Consumption) ५३
४.५.१ खाद्यान्न उपभोग र मागको अवस्था (Situation of Cereal Consumption and Demand) ५३
४.५.२ खाद्यान्न उपभोगको अवस्था (Situation of Cereal Consumption) ५३
४.६ घरपरिवारको शैक्षिक अवस्था (Educational Condition of the Family) ५४
४.६.१ साक्षरता र निराक्षरताको अवस्था (Condition of Literacy and Illiteracy) ५५
४.६.२ तहगत शैक्षिक अवस्था (Levelwise Educational Conditions) ५५
४.६.३ बालबालिकाअध्ययनरत विद्यालय (School of Studying Children) ५६
४.७ सहरी गरिबीले शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव (Impact of Urban Poverty in Education) ५७
४.८ अध्ययन क्षेत्रमा गरिबीका कारणहरु (Causea of Poverty in Study Area) ५८
४.९ प्राप्ती र सारांश (Findings and Summary) ६१

अध्यायपाँच(CHAPTER FIVE)

५. निष्कर्ष र सुझावहरु (FINDING AND RECOMMENDATIONS) ६५
५.१ निष्कर्ष (Conclusion) ६५
५.२ सुझावहरु (Recommendations) ६८
५.२.१ नीतिसम्बन्धि सुझाव (Policy Related Recommendations) ६८
५.२.२ प्रयोगात्मक क्षेत्रसँग सम्बन्धित सुझावहरु (Practice Related Recommendations) ६९
५.२.३ आगामी अनुसन्धान सम्बन्धी सूझावहरु (Further Research Related Recommandation) ७०

सन्दर्भ सामग्रीहरु (References)

अनुसूचीहरु (Appendices)

तालिका सूची (LIST OF TABLES)

पृष्ठ

तालिका ४.१ देउमाई नगरपालिकाको घरधुरी, महिला, पूरुष, कुल जनसंख्यार औषत परिवार सम्बन्धीविवरण २६
तालिका४.२ देउमाई नगरपालिकाको जातिय विवरण २७
तालिका४.३ देउमाई नगरपालिकामा रहेको शैक्षिक संस्था सम्बन्धी विवरण २८
तालिका ४.४ देउमाई नगरपालिकाको वडा नं. ३ को शैक्षिकअवस्था सम्बन्धी विवरण २९
तालिका ४.५ देउमाई नगरपालिकामा वडा नं. ३ को पेशा तथा व्यावसाय सम्बन्धी विवरण ३०
तालिका४.६ देउमाई नगरपालिका वडा नं. ३ को उमेरगत जनसंख्याको विवरण ३१
तालिका४.७ नमुना छनौट क्षेत्रको लिङ्गका आधारमा जनसांख्यिकीय अवस्था ३२
तालिका४.८ नमुना छनौट क्षेत्रको जातिगत आधारमा जनसांख्यिकीय अवस्था ३३
तालिका४.९ नमुना छनौटमा परेका घरपरिवारको उमेरगत आधारमा जनसांख्यिकीय अवस्था ३४
तालिका४.१० नमुना घरपरिवारको पेशागतविवरण ३५
तालिका४.११ नमुना घरपरिवारको कार्यशिल जनशक्ति (१५ देखि ५९वर्ष) को पेशा तथा रोजगारीको अवस्था ३६
तालिका४.१२ नमुना छनौट घरपरिवारको भू-स्वामित्व सम्बन्धी विवरण ३७
तालिका४.१३ नमुना छनौटमा परेका घरपरिवारको आवास सुविधा सम्बन्धी विवरण ३८
तालिका४.१४ नमुना छनौटमा परेका घरपरिवारको विभिन्न सुविधाहरु सम्बन्धी विवरण ३९
तालिका४.१५ नमुना छनौटमा परेका परिवारको वार्षिक श्रोतगत आम्दानी ४०

तालिका४.१६ नमुना छनोटमा परेका घरपरिवारको तहगत आम्दानी विवरण ४१
तालिका४.१७ नमुना छनोटमा परेका घरपरिवारको वार्षिक श्रोतगत खर्चको विवरण ४२
तालिका४.१८ नमुना छनोटमा परेका घरपरिवारको तहगतखर्च सम्बन्धी विवरण ४३
तालिका४.१९ नमुनाछनोटमा परेका घरपरिवारको वार्षिक घाटा ४४
तालिका४.२० नमुना छनोटमा परेका घरपरिवारका ऋणको श्रोतहरुको विवरण ४५
तालिका४.२१ नमुना घरपरिवारको वार्षिक निर्यात सम्बन्धी विवरण ४६
तालिका ४.२२ नमुना छनोटमा परेका घरपरिवारको आयात हुने कृषि उपजको विवरण ४८
तालिका ४.२३ नमुना घरपरिवारको खाद्यान्न र मागको अवस्था ५०
तालिका४.२४ नमुनाघरपरिवारको वार्षिक खाद्यान्नउपभोगको अवस्था ५०
तालिका४.२५ नमुनाछनोटमा परेकाघरपरिवारको साक्षरता र निरक्षरता सम्बन्धी विवरण ५१
तालिका ४.२६ नमुना छनोटमा परेका घरपरिवारको तहगत शैक्षिक अवस्था ५२
तालिका४.२७ नमुना छनोटमा परेका घरपरिवारको बालबालिका अध्ययनरत विद्यालयको विवरण ५३
तालिका४.२८ नमुना घरपरिवारको गरिबीले शैक्षिक क्षेत्रमापारेको प्रभाव ५४
तालिका४.२९ नमुना घरपरिवारको गरिबीकाकारणहरुको विवरण ५५

चित्र सुची

चित्र नं. ४.१ नमुना छनोटमा परेका घरपरिवारको आयात हुने कृषि उपजको विवरण ४९
चित्र नं. ४.२ नमुना घरपरिवारको वार्षिक निर्यात सम्बन्धी विवरण ४७

संक्षिप्तशब्दावली (Abbreviation)

आ.व. = आर्थिक वर्ष

जि.वि.स. = जिल्ला विकास समिति

गा.वि.स. = गाउँ विकास समिति

विं .सं = विक्रम संवत

रु. = रुपैया

प्रा.वि. = प्राथमिक विद्यालय

मा.वि. = माध्यमिक विद्यालय

नि.मा.वि. = निम्न माध्यमिक विद्यालय

उ.मा.वि = उच्च माध्यमिक विद्यालय

एस.एल.सी. = प्रवेशिका परीक्षा

न.पा. = नगरपालिका